

dr Justyna Mazurek

Akademia Zamojska

e-mail: justyna.mazurek@akademiazamojska.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9861-1739>

Rola środowiska wychowawczego w dokonywaniu wyborów w biografiach mężczyzn pozbawionych wolności

THE ROLE OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN DECISION-MAKING
IN THE BIOGRAPHIES OF INCARCERATED MEN

Summary

This article examines the role of the educational environment in the life choices made by individuals and in the rehabilitation process of incarcerated persons. This issue is examined based on the biographies of two convicted men. Interviews with them were used to analyze their life paths prior to their incarceration, which made it possible to identify the factors contributing to their committing criminal acts. The life experiences of the convicts, their family relationships, and activities during their incarceration were also presented. The men came from intact families, did not cause any disciplinary problems during their childhood, and demonstrated a passion for sports and learning. During their studies in higher education and adult education programs, they participated in events that decisively altered their future lives.

Keywords: biography; family; school; peer group; prisoner rehabilitation

Streszczenie

Podjęte w artykule rozważania mają na celu ukazanie roli środowiska wychowawczego w dokonywaniu przez człowieka wyborów życiowych oraz w procesie resocjalizacji osób pozbawionych wolności. Powyższe zagadnienie badamy na podstawie dwóch biografii skazanych mężczyzn. Wywiady z nimi umożliwiły analizę ścieżek ich życia przed umieszczeniem w izolacji, co pozwoliło na określenie czynników przyczyniających się do popełnienia przez nich czynu zabronionego. Ukazano także doświadczenia życiowe skazanych, ich stosunki rodzinne, działania, które rzutowały na czas pobytu w zakładzie karnym. Mężczyźni pochodzili z rodzin pełnych, w okresie dzieciństwa nie stwarzali problemów wychowawczych, wykazywali się zamiłowaniem do sportu

i nauki. W okresie edukacji na studiach wyższych i w szkole dla dorosłych uczestniczyli w wydarzeniach, które odmieniły ich dalsze losy.

Słowa kluczowe: biografia; rodzina; szkoła; grupa społeczna; resocjalizacja

Wprowadzenie

Każdy człowiek poddany jest procesowi wychowania, w którym rodzina jest podstawowym, ale nie jedynym środowiskiem wychowawczym. W procesie tym współuczestniczą także inne środowiska wychowawcze i opiekuńcze, które ze względu na charakter, funkcje i role można podzielić na naturalne oraz intencjonalne. Do pierwszych zalicza się rodzinę i grupę rówieśniczą, do drugiej – szkołę, internaty, domy dziecka¹. Jak pisze Bogdan Suchodolski:

nigdy nie jest tak, aby wychowawca był sam z wychowankiem, aby go kształtował jak rzeźbiarz swoje dzieło. Jest zawsze tak, że wychowawca ma mniej lub bardziej jawnych współników: dom i życie albo czasem dom i ulice; one współkształtują wychowanka².

Autor zwracał uwagę na fakt kształtowania młodego człowieka przez wiele środowisk i osób, które nie zawsze są znane wychowawcy. Jednym z nich może być grupa rówieśnicza obecna w życiu wychowanka od najmłodszych lat. Jako dorosły człowiek może mieć kontakt z wieloma grupami społecznymi, które oddziałują na niego w sposób pozytywny lub negatywny. Osoby i grupy oddziałujące negatywnie na postępowanie, decyzje, wybory życiowe człowieka mogą doprowadzić do sytuacji, w której będzie się on dopuszczał łamania prawa³.

Wychowanie w rodzinach dysfunkcyjnych, problemy wychowawcze, posiadanie negatywnych wzorców osobowych w wieku szkolnym stwarzają większe ryzyko wstąpienia na drogę przestępczą⁴. Problem dysfunkcyjności rodziny, który istotnie oddziałuje na niedostosowanie społeczne, jest jednym z ważniejszych czynników predysponujących do zachowań społecznie nieakceptowalnych⁵. Nie oznacza to, że osoba

1 M. Łobocki, *ABC wychowania*, Lublin 1999, s. 43–55.

2 B. Suchodolski, *Pedagogika. Podręcznik dla kandydatów dla nauczycieli*, Warszawa 1985, s. 12.

3 M. Kokociński, *Rola grupy rówieśniczej w procesie socjalizacji młodzieży*, Poznań 2011, s. 57–60.

4 B. Toroń-Fórmanek, *Proces resocjalizacji osób pozbawionych wolności w aspekcie nieharmonijnego rozwoju tożsamości*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 35 (2016), nr 2, s. 89, <http://dx.doi.org/10.17951/lrp.2016.35.2.85>.

5 T.B. Kulik i in., *Wpływ środowiska rodzinnego na kształtowanie zachowań młodzieży*, „Studia z Teorii Wychowania”, 5 (2014), nr 1, s. 155–180.

wychowywana w prawidłowo funkcjonującej rodzinie nie może popełnić przestępstwa i znaleźć się w sytuacji pozbawienia wolności⁶. Pobyt w jednostce penitencjarnej dla większości osadzonych jest sytuacją trudną, która wymaga przystosowania się do panujących warunków i zaakceptowania zaistniałego stanu⁷. Każdy z osadzonych ma inną historię, doświadczenia oraz filary, na których może oprzeć się podczas odbywania kary⁸.

1. Teoretyczny zakres podjętych badań

Według Philipa Zimbardo oraz Johna Boyda myśli, postawy i wybory, które towarzyszą człowiekowi na co dzień, kształtowane są przez wspomnienia (orientacja przeszłościowa), spodziewane konsekwencje (orientacja przyszłościowa) lub w wyniku bezpośrednio doświadczanej stymulacji (orientacja na teraźniejszość). Zazwyczaj jedna z tych perspektyw jest dominująca i tym samym w większym stopniu oddziałuje na podejmowane decyzje oraz sposoby działania⁹. Za najkorzystniejszy uważany jest stan równowagi pomiędzy orientacją na przyszłość, hedonistycznym nastawieniem na teraźniejszość (życie chwilą, skupienie na tym, co przyjemne) a pozytywnym stosunkiem do tego, co było. Robert Opora uważa, że takie podejście sprzyja skłonności do rozwiązywania możliwych konsekwencji obecnych zachowań, stawianiu ambitnych celów oraz dążeniu do ich spełnienia, kontroli wewnętrznej, obniżonemu poziomowi lęku i depresyjności¹⁰. Biorąc pod uwagę te rozważania, badacze zauważyli, że sytuacja wychowawcza w dzieciństwie i w okresie dojrzewania odgrywa bardzo doniosłą rolę w funkcjonowaniu człowieka w dorosłym życiu. Perspektywa czasowa kształtuje sposób, w jaki myślimy, działamy, odczuwamy.

6 B. Toroń-Fórmanek, *Przegrana biografia? w perspektywie wypaczonego dzieciństwa*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 551–565, <https://doi.org/10.36578/BP.2023.08.61>.

7 B. Toroń-Fórmanek, *Edukacja i resocjalizacja więziennych matek przez macierzyństwo*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 4 (2019), nr 1, s. 401–417, <https://doi.org/10.36578/BP.2019.04.23>.

8 M. Kaczmarczyk, M. Drag, *Macierzyństwo w izolacji. Sytuacja osadzonych matek w Domu Matki i Dziecka*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 567–590, <https://doi.org/10.36578/BP.2023.08.52>.

9 P.G. Zimbardo, J.N. Boyd, *Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 77 (1999), nr 6, s. 1271–1288, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>; P.G. Zimbardo, J.N. Boyd, *Paradoks czasu*, tłum. A. Cybulko, M. Zieliński, Warszawa 2009.

10 R. Opora, M. Michalik, *Obraz rodziny zabójców w ich wspomnieniach z dzieciństwa jako potencjał do zmiany resocjalizacyjnej – komunikat z badań*, w: *Przestrzenie temporalne w pedagogice. Konteksty pedeutologiczne, historyczne i resocjalizacyjne*, red. D. Apanel, P. Kozłowski, E. Murawska, Kraków 2020, s. 118.

Dla osób odbywających długoterminowe kary pozbawienia wolności skupienie na przyszłości będzie zadaniem trudnym, ale nie niemożliwym. Orientacja na przyszłość powinna być ukierunkowana na życie po ponownej socjalizacji, kontynuację tego, co zostało zerwane, i troskę o to, co zostało zbudowane, np. więzi rodzinne (od pierwszych dni pobytu w jednostce penitencjarnej działania resocjalizacyjne powinny być ukierunkowane na pomoc osadzonemu w zaplanowaniu przyszłości). Hedonistyczne nastawienie na teraźniejszość to skupienie się na podejmowaniu działań zmierzających do resocjalizacji¹¹, czyli m.in. zajęć kulturalno-oświatowych czy programów readaptacji społecznej. Koncentrując się na przeszłości, należy przywoływać pozytywne wspomnienia, więzi rodzinne, przyjaźnie, czas życia zgodny z prawem, kiedy nie było lęku przed możliwą karą pozbawienia wolności. Perspektywa powrotu do bliskich pomaga osadzonemu przetrwać czas pozbawienia wolności, pogodzić się i przepracować wydarzenia z przeszłości negatywnej. Nie może i nie powinien on zapomnieć o złych wydarzeniach, gdyż są one przestrogą przed kolejnymi błędami. Przeszłość powinna skłaniać do wyciągania wniosków.

Proces socjalizacji rozpoczyna się od pierwszych lat życia w rodzinie, a następnie kształtuje się poprzez oddziaływania z zewnątrz, ściśle współgrając ze środowiskiem wychowawczym, w którym człowiek uczy się norm, wzorców zachowań, wartości niezbędnych do funkcjonowania w społeczeństwie. Wyróżnia się socjalizację pierwotną, która dokonuje się na gruncie rodziny¹², oraz wtórną, polegającą na przyjęciu znaczeń rzeczywistości w jej zróżnicowaniu społecznym, zinstytucjonalizowanym¹³. Socjaliza-

11 Resocjalizacja może być rozpatrywana: jako modyfikacja zachowań, gdzie eliminowane są zachowania niepożądane poprzez zmianę jej postępowania bez ingerencji w zmianę postaw, przekonań czy wartości; jako zmiana społecznej przynależności, czyli rezygnacja z antyspołecznej motywacji, zachowań na rzecz stopniowego przejmowania tożsamości społecznie akceptowalnej; jako przebudowa emocjonalna, czyli przejście od uczuć negatywnych do uczuć pozytywnych, wzrastanie w kulturę zaspokajania potrzeb; jako kształtowanie prawidłowych postaw społecznych, gdzie bazą jest zmiana postaw podczas oddziaływania resocjalizacyjnego; jako resocjalizacja wielowymiarowa, która zakłada konieczność wykorzystywania różnych oddziaływań wychowawczych mających oddziaływać na sferę behawioralną, sferę zaspokajania potrzeb oraz przygotowanie do pełnienia określonych ról społecznych; jako dostosowanie sytuacji życiowych i organizacyjnych do cech charakteru – ma się to odbywać przez odrzucenie tresury, konformizmu; jako rodzaj nawrócenia do wartości wyższego rzędu; jako reintegracja społeczna jednostki przez rekonstrukcję jej tożsamości osobowej; jako autoresocjalizacja – wykorzystuje się tu samowychowanie. M. Kuć, *Prawne podstawy resocjalizacji*, Warszawa 2013, s. 3–4.

12 Na temat oddziaływania środowiska rodzinnego i jego wpływie na popełnienie przestępstwa można przeczytać w E. Olszewska, *Środowisko rodzinne młodych mężczyzn popełniających przestępstwa*, Wrocław 2012; J.O. Mazurek, *Dzieciństwo w biografiiach osadzonych mężczyzn i kobiet: relacje rodzinne i ich znaczenie w dorosłości*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 591–609, <https://doi.org/10.36578/BP.2023.08.59>.

13 E. Olszewska, *Środowisko rodzinne młodych mężczyzn popełniających przestępstwa*, s. 15.

cja wtórna odbywa się w społeczeństwie i następuje poprzez zawieranie znajomości, przyjaźni, oddziaływanie grup społecznych, które są jednym z elementów środowiska wychowawczego kształtującego osobowość i zachowania społeczne. Z kształtowaniem zewnętrznym każdy człowiek ma styczność w czasach szkolnych, gdy wchodzi w grupę rówieśniczą, czyli niewielką grupę osób pozostających w bezpośrednich kontaktach, mającą poczucie odrębności oraz wspólne wartości¹⁴. Nieformalne grupy rówieśnicze powstają spontanicznie, nie są celowo organizowane. Każda z nich stanowi czynnik oddziałujący na zachowanie dzieci i młodzieży. Do negatywnych zachowań inspirowanych przez grupę rówieśniczą można zaliczyć niechęć w stosunku do otoczenia spowodowaną wzrostem pewności siebie oraz bardzo silne przywiązanie do grupy, które może przyczynić się do lekceważenia znaczenia rodziny i szkoły¹⁵. Zbyt silna przynależność do grupy rówieśniczej, która charakteryzuje się negatywnymi skutkami i wywołuje trudności wychowawcze, może prowadzić do niedostosowania społecznego, a nawet łamania zasad czy prawa. Konsekwencją jest wówczas umieszczenie wychowanka w placówce resocjalizacyjnej¹⁶.

Jest wiele definicji terminu „grupa”. Na potrzeby niniejszych rozważań przyjmujemy, że „o grupie mówimy, kiedy dwie osoby lub więcej osób określa siebie jako jej członków oraz kiedy jej istnienie jest rozpoznawane przez przynajmniej jakąś inną jednostkę”¹⁷. Grupy tworzone są w wielu zróżnicowanych warunkach społecznych. Związują się m.in. w szkole, w pracy, w okresie studiów, w wojsku, a nawet w zakładzie karnym. Przynależność do grupy zmienia sposób postrzegania samego siebie. Członkowie grupy są od siebie współzależni – doświadczenia, zdarzenia, działania jednej osoby są powiązane z działaniami, zdarzeniami, doświadczeniami innych osób w grupie¹⁸. Funkcjonując w określonej grupie, odczuwamy nacisk na dostosowanie się do norm, zasad, którymi kieruje się większość. Niestety udział w grupach może także prowadzić do negatywnych konsekwencji, np.: w większym lub mniejszym stopniu do rezygnacji z własnej samodzielności, narzucania jednostce osób lub wzorców, które musi zaak-

14 B. Jankowiak, A. Matysiak-Błaszczak, *Ryzyko i ochrona w środowisku rówieśniczym. Czyli o znaczeniu relacji koleżeńskich w życiu nastolatków*, „Studia Edukacyjne”, 53 (2019), s. 59–73, <https://doi.org/10.14746/se.2019.53.4>.

15 M. Łobocki, *ABC wychowania*, s. 45–50.

16 B. Wiśniewski, *Znaczenie i rola środowiska rodzinnego i rówieśniczego w procesie stawiania się nieletnim przestępcą oraz rodzaje środków wychowawczych*, „Studia Administracji i Bezpieczeństwa”, 15 (2023), s. 233–243, <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.3178>.

17 R. Brown, *Procesy grupowe. Dynamika wewnątrzgrupowa i międzygrupowa*, tłum. J. Suchecki, Gdańsk 2006, s. 19.

18 R. Brown, *Procesy grupowe*, s. 39–42.

ceptować, zmuszanie do konformizmu¹⁹ wobec wzorów i norm grupowych²⁰. Rola rówieśników na pewnym etapie życia jest często wiodąca w podejmowaniu decyzji²¹, co nie oznacza, że stają się oni właściwym środowiskiem wychowawczym, zwalniając rodzinę i szkołę z obowiązku wychowawczego.

2. Metodologiczne podstawy badań własnych

Celem artykułu jest naukowa refleksja nad biografiami osadzonych i odpowiedź na pytanie, w jaki sposób środowisko wychowawcze oddziałuje na pozbawionych wolności mężczyzn przebywających w Zakładzie Karnym w Zamościu.

W pracy postawiono główne pytanie badawcze: Jaka jest rola środowiska wychowawczego w biografii mężczyzn pozbawionych wolności?

Szczegółowe pytania badawcze są następujące:

- Jaka jest rola rodziny w biografii osadzonych mężczyzn?
- Jaką rolę odgrywa szkoła jako środowisko wychowawcze w biografii mężczyzn?
- Jaką rolę odgrywały osoby znaczące podczas dokonywania wyborów?
- Jak środowisko wychowawcze oddziałuje na przebieg procesu resocjalizacji?
- Jakie znaczenie ma rodzina w procesie resocjalizacji?

W badaniach została wykorzystana metoda indywidualnych przypadków. Polega ona na

analizie jednostkowych losów ludzkich uwikłanych w określone sytuacje wychowawcze, lub na analizie konkretnych zjawisk wychowawczych poprzez pryzmat jednostkowych biografii ludzkich z nastawieniem na opracowanie diagnozy przypadku lub zjawiska w celu podjęcia działań terapeutycznych²².

Celem analiz jest przygotowanie biografii badanego na podstawie opisu jego losów oraz badanie uwarunkowań, w których doszło do ukształtowania jego tożsamości²³.

19 Konformizm powoduje, że zachowanie w grupie staje się jednorodne na skutek nacisku na jednostkę lub grupę w celu zmiany zachowania. Konformizm pełni niezwykle istotną funkcję w kształtowaniu jednorodności wewnątrzgrupowej, stabilizując różnorodność między członkami grupy. K. Wren, *Wpływ społeczny*, tłum. M. Kowalska, Gdańsk 2005, s. 35–36.

20 J. Krężlewski, *Socjologiczna charakterystyka grupy nieformalnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 47 (1985), z. 3, s. 377.

21 Szerzej na ten temat zob. M. Kokociński, *Rola grupy rówieśniczej*.

22 T. Bauman, T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Warszawa 2010, s. 78.

23 A. Więckiewicz, *Opis przypadku jako (auto)biografia? Wczesna psychoanaliza Sándora Ferencziego*, „Autobiografia. Literatura. Kultura. Media”, 13 (2019), nr 2, s. 47–58, <https://doi.org/10.18276/au.2019.2.13-06>.

Techniką badawczą zastosowaną w realizacji studium indywidualnych przypadków był wywiad ustrukturalizowany z elementami wywiadu narracyjnego. Wykorzystanym narzędziem badawczym był kwestionariusz wywiadu skierowany do osadzonych oraz dyktafon.

Badania zostały przeprowadzone w lipcu 2024 roku w zakładzie karnym na terenie województwa lubelskiego. W badaniach wzięło udział dziesięciu mężczyzn przebywających w zakładzie karnym. Na potrzeby niniejszego artykułu wybrane zostały dwa przypadki. Kryterium doboru były: wiek osadzonych, wymiar kary pozbawienia wolności oraz struktura rodzin, w których wychowywali się badani.

Uczestnicy zostali poinformowani o celach i charakterze wywiadu oraz zapytani o zgodę na jego przeprowadzenie i nagrywanie. W pierwszym etapie miał on formę opowiadania o rodzinie, dzieciństwie, młodości, o zdarzeniach i decyzjach, w drugim badacz zadawał pytania uzupełniające. Respondent sam decydował o poziomie otwartości, nie był naciskany i wypytywany o wątki, które pomijał w opowieści, np. o czyn, którego się dopuścił. Nagrania były transkrybowane, a następnie na podstawie analizy transkrypcji dokonano rekonstrukcji biografii badanych osadzonych, koncentrując się na edukacji i przedstawiając spotkanie osób znaczących jako momenty krytyczne, które doprowadziły do popełnienia czynu karalnego, oraz rolę rodziny w procesie resocjalizacji. Biografie analizowano w taki sposób, aby ukazać, jak sytuacja wychowawcza oddziaływała na decyzje i wybory badanych.

3. Prezentacja uzyskanych wyników

3.1. Przedstawienie narratorów

Badany nr 1: W chwili przeprowadzania wywiadu mężczyzna miał 48 lat, w zakładzie karnym przebywał od ponad 22 lat, a do końca kary zostało mu mniej niż 3 lata. Jak sam deklarował, pochodził z „rodziny inteligenckiej”. Zarówno ojciec, jak i matka byli dyrektorami szkół. Osadzony z dumą opowiadał o pracy zawodowej swojej najbliższej rodziny i akcentował swoje „inteligentkie” pochodzenie.

Badany nr 2: W momencie przeprowadzania wywiadu mężczyzna miał 41 lat, w zakładzie karnym przebywał 20 lat, a do końca kary pozbawienia wolności zostało mu 5 lat. Wychowywał się w rodzinie pełnej, ma troje rodzeństwa: dwie starsze siostry oraz o 11 lat młodszego brata. Siostry założyły własne rodziny, brat przebywa za granicą. Dzieciństwo kojarzące się mu głównie z dużą liczbą dzieci postrzega jako spokojny okres, który nie wyróżniał się niczym nadzwyczajnym, opowiada o nim: *„dzieciństwo jak dzieciństwo, ogólnie było dobre”*.

3.2. Rodzina i szkoła jako środowiska wychowawcze

Rodzina jest znaczącym środowiskiem wychowawczym, jej pierwotny charakter, stałość, zakorzenienie w tradycji, obecne w niej pozytywne emocje i relacje oparte na miłości dały rodzicom szansę na stworzenie warunków odpowiednich do rozwoju duchowego. Był to potencjał, który w rodzinach badanych był dostrzegalny. Elżbieta Dubas osoby znaczące spośród grona najbliższych w rodzinie postrzega jako „autorytety” lub „czarne owce”²⁴. Badani, opisując swoje rodziny, dostrzegali tylko te pozytywne osoby. Szczególne znaczenie przypisują rodzeństwu. Głębokie relacje i odwzajemnione uczucia przeplata radość i świadomość łączących ich więzi.

Mężczyzna nr 1, opisując swoją rodzinę, był dumny ze swojego o 6 lat starszego brata, który ukończył Akademię Wychowania Fizycznego w Krakowie i pracował w szkole jako nauczyciel wychowania fizycznego oraz języka angielskiego. Podkreślał, że także bratowa była związana z edukacją, pracowała jako nauczyciel wychowania przedszkolnego.

Mężczyzna nr 2 miał także dobre relacje z bratem, kontaktował się z nim przez telefon lub Skype. Gdy brat przyjeżdżał do kraju, odwiedzał go w jednostce penitencjarnej. Relacje z rodzicami także były poprawne, mężczyzna regularnie spotykał się z nimi podczas widzeń.

Z opowieści obu respondentów dowiadujemy się, że lubili oni szkołę i dobrze sobie w niej radzili. Mężczyzna nr 1 w szkole podstawowej był wzorowym uczniem, miał na koncie wiele zwycięstw sportowych, grał w tenisa stołowego, szachy, piłkę nożną. Chętnie brał udział w olimpiadach gminnych, wojewódzkich. Mężczyzna jednoznacznie stwierdza, że nie stwarzał problemów wychowawczych, na każdym etapie edukacji starał się przestrzegać porządku, zasad obowiązujących w szkole. Kontynuując swoją biografię, zastanawia się, czy jego wzorowe zachowanie nie wynika z faktu, że był dzieckiem rodziców, którzy pracowali na takich stanowiskach. Można w tym upatrywać racji, ponieważ rodzina to podstawowe i niezastąpione środowisko, z którego czerpiemy najwięcej wzorców, szczególnie w wieku szkolnym.

Mężczyzna nr 2 wychowywał się w rodzinie pełnej, która – jak wynika z przeprowadzonego wywiadu – funkcjonowała prawidłowo. Jego opowieści wskazują, że dzieciństwo i okres szkolny były prawidłowe i nie należy upatrywać w nich czynników, które mogłyby informować o zagrożeniu niedostosowaniem społecznym. Czasy szkoły podstawowej – podobnie jak pierwszy mężczyzna – wspominał pozytywnie. Deklarował, że miał oceny na dobrym poziomie, nie sprawiał żadnych problemów wy-

24 E. Dubas, *Biografia rodzinna jako obszar badań andragogicznych – w czasach intensywnych przemian cywilizacyjno-kulturowych*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 7 (2022), nr 1, s. 487–504, <https://doi.org/10.36578/BP.2022.07.03>.

chowawczych. Mówiąc o rówieśnikach, stwierdzał, że w ich rodzinach „*nie było żadnej, że tak powiem patologii, wszyscy normalni byli, dobre kontakty mieliśmy zawsze, nie było marginesu*”. Mężczyzna spędzał wolny czas na uprawianiu sportu, grze w piłkę nożną. Jak stwierdza: „*to były czasy, kiedy każdy spędzał czas aktywnie, na świeżym powietrzu*”.

Kolejnym etapem w edukacji osadzonych była szkoła średnia. Mężczyzna nr 1 uczył się w zasadniczej szkole zawodowej o profilu mechanik samochodowy. Ukończył ją, zdobywając zawód mechanika pojazdów samochodowych, następnie postanowił pójść do technikum mechanicznego w Kazimierzu Dolnym. W tym okresie także osiągał sukcesy sportowe, ale jego oceny uległy pogorszeniu, ponieważ swoją uwagę skupiał jedynie na przedmiotach maturalnych. Chciał zdać maturę, aby dalej kontynuować edukację, a w przyszłości znaleźć lepszą pracę. Opowiadając o środowisku rówieśniczym, deklarował, że w jego otoczeniu nie było nikogo, kto miał problem z prawem, a koledzy i koleżanki w chwili wywiadu prowadzili własne działalności gospodarcze, mieli rodziny i byli dobrze sytuowani.

Ze względu na zmiany zachodzące w społeczeństwie, popularyzację komputerów i innych technologii badany po zdaniu matury zdecydował się na podjęcie nauki w studium zawodowym informatycznym o profilu języki programowania i systemy operacyjne. Po ukończeniu studium rozpoczął studia na akademii rolniczej, na kierunku ochrona środowiska o specjalizacji leśnictwo i łowiectwo. Wybrał taki kierunek studiów, ponieważ wiązał nadzieję z leśnictwem. Była to jego pasja od dzieciństwa, ponieważ miał sąsiada łowczego i od najmłodszych lat jeździł dokarmiać zwierzęta, znakować drzewa. W czasie studiów pracował również w piekarni, co nie było przeszkodą w kontynuowaniu edukacji. Jak deklarował, był świetnym studentem, który zawsze przykładął dużą wagę do zajęć praktycznych. Studiów jednak nie ukończył.

Mężczyzna nr 2 miał pozytywny stosunek do edukacji. Naukę na poziomie szkoły średniej kontynuował w szkole zawodowej o profilu kucharz. Chcąc się usamodzielnić i odciążyć rodziców, zdecydował się na podjęcie pracy, dlatego wybrał szkołę dla dorosłych. W tej placówce miał już inne środowisko rówieśnicze, ale starał się nie utrzymywać relacji z osobami, które „*coś kombinowały*”. Jak deklaruje, spośród osób z czasów szkoły zawodowej utrzymywał kontakt tylko z jednym znajomym, spotykał się z nim podczas widzeń. Kolega ten nie miał problemów z prawem. Ponieważ mężczyzna równolegle pracował, często spóźniał się na dwie pierwsze lekcje. W efekcie nauczycielka, podczas jednej z rozmów, powiedziała mu, że w takiej sytuacji powinien wybrać albo szkołę, albo pracę. Podążając za sugestią nauczycielki, zrezygnował z nauki na rzecz zatrudnienia, ponieważ nie był w stanie pogodzić dwóch aktywności, a bardzo chciał się usamodzielnić, odciążyć rodziców. Jak deklaruje, z perspektywy czasu żałuje tego, ponieważ gdyby pozostał w szkole, prawdopodobnie uniknąłby sytuacji, w której popełnił przestępstwo.

3.3. Osoby znaczące

Osobami znaczącymi nazywamy tych, których zdanie i opinie są szczególnie istotne w rozwoju samowiedzy i kształtowaniu osobowości człowieka²⁵. Anna I. Brzezińska uszczegóławia tę definicję, dodając, że jest to „osoba, z którą ma się do czynienia ze względu na znaczną częstotliwość kontaktów oraz/lub na istotną wagę tych kontaktów. Zapewnia ona zaspokajanie ważnych dla człowieka potrzeb”. Podkreśla także, że istotna w kontaktach z taką osobą jest więź „emocjonalna, podbudowana bliskością, wzajemnym zaufaniem, zrozumieniem siebie nawzajem”. Może ona być wzorem postępowania, autorytetem²⁶.

Spotkanie z taką osobą może stanowić punkt zwrotny w życiu człowieka. Zmiany w dotychczasowym życiu powodują konieczność wyboru dalszej drogi. Literatura przedmiotu podaje różne określenia synonimiczne, takie jak: kryzys, sytuacja graniczna, sytuacja krańcowa/skrajna, sytuacja wyjątkowa oraz kres, kraniec i granica, zdarzenie/wydarzenie krytyczne, sytuacja krytyczna²⁷. Adam Zych definiuje punkt zwrotny jako „przejęciowy stan nierównowagi wewnętrznej, wywołany przez krytyczne wydarzenia życiowe, wymagające istotnych zmian i rozstrzygnięć”²⁸.

Mężczyzna nr 1 deklaruje: *„na studiach poznałem taką grupę społeczną, która miała problemy z używkami itd. i poznałem dziewczynę, kontakt z tą grupą wpłynął na to, że jestem tutaj”*. Przyznaje, że te osoby, z którymi nawiązał znajomość, sprawiły, że w konsekwencji dopuścił się popełnienia przestępstwa (zabójstwa). Te osoby znaczące odcisnęły piętno na jego życiu. W trzecim semestrze musiał przerwać studia z powodu popełnienia przestępstwa, a w konsekwencji znalezienia się w jednostce penitencjarnej.

Mężczyzna nr 2 osobę znaczącą poznał w pracy, przez nią dokonał zabójstwa. Przyznaje on, że jego pobyt w więzieniu jest efektem błędnych decyzji. To rezygnacja ze szkoły i pozostanie w miejscu pracy przyczyniły się do poznania osób, które doprowadziły go do popełnienia przestępstwa.

3.4. Edukacja w procesie resocjalizacji

Mężczyzna nr 1 chciał także ukończyć studia, ale ze względu na typ przestępstwa było to niemożliwe. Podczas odbywania kary uczestniczył więc w dużej liczbie szko-

25 B. Chojnacka, *Dziadkowie jako znaczący inni w biograficznym doświadczeniu parentyfikacji*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 66 (2023), nr 3, s. 67–68, <https://doi.org/10.36578/bp.2023.08.59>.

26 A.I. Brzezińska, *Jak przebiega rozwój człowieka?*, w: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A.I. Brzezińska, Sopot 2013, s. 34.

27 J. Stochmialek, *Kryzysy życiowe osób dorosłych. Refleksje andragogiczne i edukacyjne*, Warszawa 2015, s. 44, 49.

28 A.A. Zych, *Leksykon gerontologii*, Kraków 2010, s. 85.

leń i warsztatów w celu podniesienia kwalifikacji zawodowych. Były to kursy: plectionarz-wikliniarz – tworzenie twórczości własnych, bibliotekarz, technolog robót wykończeniowych oraz kurs, z którego jest najbardziej zadowolony – monter sieci niskonapięciowej obejmujący montaż i demontaż kamer, telefonów, Internetu, serwerów, montaż instalacji. Brał także udział w wielu programach readaptacji społecznej, które miały go ukierunkować, aby znów nie znaleźć się w warunkach izolacji więziennej. Od początku pobytu w zakładzie starał się pracować. Podczas odbywania kary w zakładzie karnym typu zamkniętego pracował na radiowęźle, propagując wśród osadzonych różne oferty kursów, programów; mógł spośród nich wybrać te, które go interesowały. Mając wiedzę o ofercie, pytał wychowawcę penitencjarnego, czy może brać w nich udział, ale pierwszeństwo miały osoby mniej wykształcone.

Mężczyzna nr 2 deklarował, że początki odbywania kary pozbawienia wolności były dla niego trudne, ale nigdy się nie buntował, nie stwarzał problemów. Przez cały okres przebywania w izolacji pracował na terenie zakładu karnego: najpierw w zakładzie typu zamkniętego (wydawanie posiłków, kuchnia, suszarnia, pralnia, kilkanaście lat w magazynie depozytowym), a następnie półotwartego (w bibliotece). Brał udział w około dziesięciu programach resocjalizacyjnych o różnej tematyce (m.in. stop agresji, przeciwko narkomanii). Został także zakwalifikowany na jeden kurs o profilu fryzjer, ale nie pamięta, czy w wziął w nim udział. Zatrudnienie zajmowało mu większość czasu i utrudniało uczestnictwo w zajęciach, ponieważ nie było osoby, która w czasie kursu mogłaby go zastąpić. Gdyby miał możliwość, chętnie wziąłby udział w kursie informatycznym, ponieważ zdaje sobie sprawę, że technologia bardzo się rozwinęła. Na początku pobytu zastanawiał się nad podjęciem nauki w zakładzie karnym i zdobyciem matury, ale w jednostce nikt nie informował, że jest taka możliwość. W późniejszym okresie mężczyzna miał propozycję wyjazdu do innego zakładu karnego i podjęcia nauki, z której nie skorzystał. Żałuje, że nie został w tamtym czasie bardziej zmotywowany, ale rozumie, że to była jego decyzja, a pracownicy nie mogą zmusić osadzonego do podjęcia nauki. Po opuszczeniu zakładu karnego mężczyzna planuje podjąć pracę i założyć rodzinę. Nie przewiduje kontynuowania szkoły, zdania matury, ale zamierza korzystać z kursów doszkalających i dających kwalifikacje.

Z informacji przedstawionych w wywiadzie wynikało, że zachowanie mężczyzny podczas izolacji było poprawne, a on sam chętnie się angażował w proces ponownej socjalizacji. Podczas odbywania kary chętnie brał udział w programach, zajęciach organizowanych w ramach resocjalizacji oraz przez cały okres pracował. Wsparcie rodziny, środowiska, w jakim był wychowywany, niewątpliwie sprzyjało jego zachowaniu w jednostce penitencjarnej.

3.5. Rodzina w procesie resocjalizacji

Analizując informacje przekazane przez Mężczyznę nr 1, należy zwrócić uwagę, że pochodził on z rodziny pełnej, wykształconej, która nie miała nigdy konfliktów z prawem. Jego rodzice zajmowali wysokie stanowiska w szkolnictwie, dbali więc o rozwój edukacyjny dzieci. Brat mężczyzny poszedł w ślady rodziców, podejmując pracę w szkole; założył też prawidłowo funkcjonującą rodzinę. Sam badany również wykazywał chęć do nauki, miał wiele zainteresowań, nie sprawiał problemów wychowawczych. Jak deklaruje, to oddziaływanie grupy, którą poznał podczas studiów, spowodowało zmianę w jego postępowaniu, co doprowadziło do popełnienia przestępstwa.

Bez wątpienia fakt, że Mężczyzna nr 2 także był wychowywany w rodzinie prawidłowo funkcjonującej, chętnie angażował się w edukację i sport, pomaga mu w procesie resocjalizacji i czasie spędzonym w izolacji więziennej. Badany deklarował, że po opuszczeniu jednostki penitencjarnej ma w rodzinie zapewnione miejsce, do którego może wrócić i gdzie pracować. Osadzony dzięki aktywności edukacyjnej, wartościom i postawom nabytym w rodzinie podczas pobytu w jednostce korzystał z wielu form edukacji, pracy, łatwo poddawał się procesowi resocjalizacji. Przebywając w izolacji więziennej, nie miał warunków rozwijania się, kształcenia w pożądanym przez siebie kierunku, sprawiało to, że przez cały okres nie podniósł swojego wykształcenia, a nawet poziom jego wiedzy i umiejętności ze względu na rozwój technologii obniżył się. Grupy, w których przebywał, również nie sprzyjały readaptacji.

Na podstawie biografii przedstawionych osadzonych można stwierdzić, że niezaprzeczalnie rodzina była i jest dla nich podstawową komórką społeczną, która okazała się niezastąpiona, a podstawy i wartości, które nabyli w czasie wzrastania w niej, oddziaływały na dalsze ich życie, bez względu na sytuację, w jakiej się znaleźli. Członkowie rodzin byli dla nich największym wsparciem podczas odbywania kary pozbawienia wolności i można w takiej sytuacji dostrzec bezwarunkową miłość ich rodziców. Jak już zostało wspomniane, rodzina nie była jedyną grupą społeczną, która oddziaływała na nich. Zarówno Mężczyzna nr 1, jak i Mężczyzna nr 2 w swoich opowieściach zwracali uwagę, że poznał osoby, które przyczyniły się do tego, że dopuścili się popełnienia przestępstwa. Jest to przykład, że przystąpienie do grupy społecznej może mieć negatywne skutki.

Mimo że mężczyźni nie uniknęli sytuacji popełnienia przestępstwa i dopuścili się czynu karalnego, jakim jest zabójstwo, można wnioskować, że środowiska wychowawcze z dzieciństwa i okresu dorastania przyczyniły się do lepszego funkcjonowania podczas odbywania kary pozbawienia wolności. Badani deklarowali zaangażowanie się w proces resocjalizacji poprzez udział w licznych programach, pracę, doszkalanie, kursy, byli osobami niesprawiającymi trudności podczas izolacji, po opuszczeniu jednostki planowali założenie rodziny, a także ciągle podnoszenie własnych kwalifika-

cji. Ich poprawne zachowanie oraz chęci były niezmiennie od początku znalezienia się w zakładzie karnym. Ciągłe mogli liczyć na wsparcie rodziny, utrzymywali z nią stałe kontakty. To wszystko świadczy, że mężczyźni wynieśli wiele kluczowych kompetencji ze środowiska wychowawczego, które pomagają im odnaleźć się w sytuacji pozbawienia wolności i przyczyniają się do tego, aby czas izolacji nie był czasem straconym.

Podsumowanie

Rodzina, szkoła, społeczeństwo to trzy główne obszary, które kształtują człowieka i oddziałują na jego osobowość. Jeśli zawodzi chociażby jeden element lub w pewnym obszarze pojawia się czynnik zagrażający, np. nieodpowiednia grupa społeczna, to wzrasta ryzyko popełnienia przestępstwa. Wyróżnia się sześć podstawowych teoretycznych perspektyw postępowania z przestępcami²⁹. Jedną z nich jest profilaktyka. Jej celem jest wczesne zapobieganie przestępczości poprzez treningi umiejętności wychowawczych skierowanych do rodziców, terapia, asystentura rodziny, praca socjalna. Profilaktyka polega na podejmowaniu działań wobec osób pozostających w grupach zagrożonych wejściem w przestępczość.

Biorąc pod uwagę powyższe historie mężczyzn, można zauważyć, że działania wczesnej interwencji i profilaktyki nie powinny ograniczać się tylko do osób zagrożonych niedostosowaniem. Obaj badani pochodzą z rodzin prawidłowo funkcjonujących, których nie można określić jako dysfunkcyjne. W czasie edukacji w szkołach podstawowych i zawodowych wykazywali się dobrymi lub przeciętnymi osiągnięciami w nauce, byli aktywni sportowo, nie stwarzali problemów wychowawczych. Nic nie wskazywało na fakt, że w przyszłości mogą dopuścić się zabójstwa. W drodze edukacji

29 Zalicza się do nich perspektywy: retributywną, odstraszenia przestępców, izolacyjną, resocjalizacyjną, sprawiedliwości naprawczej, skoncentrowaną na wcześniejszej interwencji. Perspektywa retributywna skupia się na przestępstwie, polega na zastosowaniu odwetu (surowa kara, wyrok długoterminowy), kładzie nacisk na karanie przestępcy w celu osiągnięcia sprawiedliwości, a nie na kontrolowanie przestępczości. Perspektywa odstraszenia przestępców skupia się na przestępczości, a jej celem jest odstraszenie potencjalnych przestępców, odstraszenie sprawcy. Zakłada obowiązkowe karanie, odwieszanie wyroków, nakładanie surowych obowiązków na sprawcę, ciągłe kontrolowanie. Kolejna perspektywa kieruje uwagę na przestępczość i sprawcę. Przyjmuje za cel reedukowanie przestępcy przez izolację. Zauważalne są jednak negatywne strony, tj. niewystarczająca liczba miejsc w jednostkach penitencjarnych oraz fakt, że przebywanie w jednostkach, gdzie jest duże skupisko osób niedostosowanych społecznie, może nasilać sytuację sprawcy i narażać na ponowną przestępczość. Kolejne perspektywy skoncentrowane są na sprawcy. Celem sprawiedliwości naprawczej jest reedukacja przemocy wobec sprawcy, ofiary i społeczeństwa. Perspektywa resocjalizacyjna za cel stawia zmianę osobistą sprawcy poprzez stosowanie programów, środki probacyjne, sądownictwo i systemy dla nieletnich. Ostatnia perspektywa eliminowania przestępczości to profilaktyka. R. Opora, *Efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych*, Warszawa 2015, s. 23–49.

powinny być podjęte działania profilaktyczne kierowane nie tylko do niedostosowanych społecznie, ale każdego ucznia, wychowanka, podopiecznego, przekazywanie wiedzy i umiejętności, które mogą być wykorzystane na każdym etapie życia, jeśli młodzi ludzie pojawiają się w nieodpowiednim środowisku.

Osoby będące w izolacji więziennej, które pochodzą z rodzin pełnych, dobrze funkcjonujących, przejawiających pozytywny stosunek do edukacji, powinny być kierowane indywidualnie na dostosowywane do nich programy readaptacji społecznej. Oferty jednostek penitencjarnych są zazwyczaj bogate w programy, kursy, szkolenia, konkursy skierowane do osób pozbawionych wolności. Jednak większość z nich dotyczy tematyki przeciwdziałania agresji, chorobie alkoholowej, przemocy, zaś kursy polegają na układaniu kostki brukowej bądź szkoleniu umiejętności fryzjerskich. Zajęcia i programy powinny dać możliwość rozwoju na wyższych płaszczyznach, aby w warunkach izolacji więziennej osadzony nie cofał się w rozwoju lub ze względu na przebywanie wśród osób niedostosowanych społecznie nie ulegał demoralizacji. Po wywiadzie jeden z respondentów stwierdził, że boi się opuszczenia jednostki penitencjarnej, ma obawy przed technologią, zachowaniem ludzi, odbiorem jego przez ludzi. Jak sam stwierdził czuje się „inny” i boi się, że ludzie to zauważą. To nasuwa pewien wniosek, że przebywanie w zakładzie karnym zmieniło człowieka, ale nie przygotowało go do życia na wolności. Mężczyzna miał wsparcie rodziny, bliskich, znajomych, jest osobą posiadającą zawód, pracującą w warunkach izolacji, korzystającą z ofert jednostek penitencjarnych, ale nie czuje się gotowy na funkcjonowanie w społeczeństwie. Obaj mężczyźni w warunkach izolacji pozostaną jeszcze przez kilka lat i będą przygotowywani na opuszczenie jednostki oraz objęci systemem postpenitencjarnym. Długie lata, które spędzili w jednostce penitencjarnej, wywołały w nich wiele zmian, ale dzięki środowisku wychowawczemu, w którym dorastali, a zwłaszcza rodzinie, w sposób zaangażowany korzystają z procesu resocjalizacji i mają pozytywną orientację przeszłościową, która pomaga budować im plany na przyszłość.

References/Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Zbiory autora, Wywiady przeprowadzane w Zakładzie Karnym w Zamościu, lipiec 2024 roku.

OPRACOWANIA

Bauman T., Pilch T., *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe.*, Warszawa 2010.

Brown R., *Procesy grupowe. Dynamika wewnątrzgrupowa i międzygrupowa*, tłum. J. Suchecki, Gdańsk 2006.

- Brzezińska A.I., *Jak przebiega rozwój człowieka?*, w: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A.I. Brzezińska, Sopot 2013, s. 21–39.
- Chojnacka B., *Dziadkowie jako znaczący inni w biograficznym doświadczeniu parentyfikacji*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 66 (2023), nr 3, s. 63–81, <https://doi.org/10.31743/znkul.16393>.
- Dubas E., *Biografia rodzinna jako obszar badań andragogicznych – w czasach intensywnych przemian cywilizacyjno-kulturowych*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 7 (2022), nr 1, s. 487–504, <https://doi.org/10.36578/BP.2022.07.03>.
- Jankowiak B., Matysiak-Błaszczuk A., *Ryzyko i ochrona w środowisku rówieśniczym. Czyli o znaczeniu relacji koleżeńskich w życiu nastolatków*, „Studia Edukacyjne”, 53 (2019), s. 59–73, <https://doi.org/10.14746/se.2019.53.4>.
- Kaczmarczyk M., Drąg M., *Macierzyństwo w izolacji. Sytuacja osadzonych matek w Domu Matki i Dziecka*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 567–590, <https://doi.org/10.36578/BP.2023.08.52>.
- Kokociński M., *Rola grupy rówieśniczej w procesie socjalizacji młodzieży*, Poznań 2011.
- Kręglewski J., *Socjologiczna charakterystyka grupy nieformalnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Docjologiczny”, 47 (1985), z. 3, s. 361–380.
- Kuć M., *Prawne podstawy resocjalizacji*, Warszawa 2013.
- Kulik T.B. i in., *Wpływ środowiska rodzinnego na kształtowanie zachowań młodzieży*, „Studia z Teorii Wychowania”, 5 (2014), nr 1, s. 155–180.
- Łobocki M., *ABC wychowania*, Lublin 1999.
- Mazurek J.O., *Dzieciństwo w biografiiach osadzonych mężczyzn i kobiet: relacje rodzinne i ich znaczenie w dorosłości*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 591–609, <https://doi.org/10.36578/bp.2023.08.59>.
- Olszewska E., *Środowisko rodzinne młodych mężczyzn popełniających przestępstwa*, Wrocław 2012.
- Opora R., *Efektywność oddziaływań resocjalizacyjnych*, Warszawa 2015.
- Opora R., Michalik M., *Obraz rodziny zabójców w ich wspomnieniach z dzieciństwa jako potencjał do zmiany resocjalizacyjnej – komunikat z badań*, w: *Przestrzenie temporalne w pedagogice. Konteksty pedeutologiczne, historyczne i resocjalizacyjne*, red. D. Apanel, P. Kozłowski, E. Murawska, Kraków 2020, s. 117–128.
- Stochmiałek J., *Kryzysy życiowe osób dorosłych. Refleksje andragogiczne i edukacyjne*, Warszawa 2015.
- Suchodolski B., *Pedagogika. Podręcznik dla kandydatów dla nauczycieli*, Warszawa 1985.
- Toroń-Fórmanek B., *Edukacja i resocjalizacja więziennych matek przez macierzyństwo*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 4 (2019), nr 1, s. 401–417, <https://doi.org/10.36578/BP.2019.04.23>.
- Toroń-Fórmanek B., *Proces resocjalizacji osób pozbawionych wolności w aspekcie nieharmonijnego rozwoju tożsamości*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, 35 (2016), nr 2, s. 85–103, <http://dx.doi.org/10.17951/lrp.2016.35.2.85>.
- Toroń-Fórmanek B., *Przegrana biografia? w perspektywie wypaczonego dzieciństwa*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 551–565, <https://doi.org/10.36578/BP.2023.08.61>.
- Więckiewicz A., *Opis przypadku jako (auto)biografia? Wczesna psychoanaliza Sándora Ferencziego*, „Autobiografia. Literatura. Kultura. Media”, 13 (2019), nr 2, s. 47–58, <https://doi.org/10.18276/au.2019.2.13-06>.
- Wiśniewski B., *Znaczenie i rola środowiska rodzinnego i rówieśniczego w procesie stawania się nieletnim przestępcą oraz rodzaje środków wychowawczych*, „Studia Administracji i Bezpieczeństwa”, 15 (2023), s. 233–243, <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.3178>.
- Wren K., *Wpływ społeczny*, tłum. M. Kowalska, Gdańsk 2005.
- Zimbardo P.G., Boyd J.N., *Paradoks czasu*, tłum. A. Cybulko, M. Zieliński, Warszawa 2009.

- Zimbardo P.G., Boyd J.N., *Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 77 (1999), nr 6, s. 1271–1288, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>.
- Zych A.A., *Leksykon gerontologii*, Kraków 2010.